

WOLNOŚĆ RELIGIJNA W MIEJSCU PRACY

ANALIZA WYBRANYCH ORZECZEŃ EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

DOI: 10.37873/LEGAL.2020.3.1-2.67

WSTĘP

„**[A]** kty religijne, którymi ludzie prywatnie i publicznie zwracają się z osobistego przekonania do Boga, przekraczają swą naturą ziemski i doczesny porządek rzeczy. A zatem władza cywilna, której właściwym celem jest troszczenie się o wspólne dobro doczesne, powinna uznawać życie religijne obywateli i sprzyjać mu, ale jeśli pozwala sobie kierować aktami religijnymi albo przeszkadzać im, to należy stwierdzić, iż przekracza wyznaczone dla niej granice”¹. Stwierdzenie to, zawarte w Deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae* uchwalonej przez Sobór Watykański II, jest niejako myślą przewodnią niniejszego opracowania. Z cytowanej zasady, której zastosowanie – jak się wydaje – można uznać za uniwersalne, wynika w sposób bezspreczny, że ani państwo ani inne podmioty wykonujące władzę publiczną (w tym organizacje ponadnarodowe, międzynarodowe czy samorząd terytorialny, a w przypadku państw federalnych, również poszczególne podmioty federacji, tj. podmioty wchodzące w skład państwa federacyjnego²) nie są uprawnione do kierowania aktami religijnymi (przy czym „akty religijne” należy rozumieć szeroko) ani tym bardziej do przeszkadzania im, gdzie słowo „przeszkadzanie” wskazuje na szeroki katalog ewentualnych

1 Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, pkt 3, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/168-deklaracja-o-wolnosc-religijnej-dignitatis-humanae.html>, dostęp: 27 kwietnia 2020.

2 S. Sagan, V. Serzhanova, *Nauka o państwie współczesnym*, Warszawa 2011, s. 139.

działań i zaniechań. Skoro władza publiczna nie jest uprawniona ani do kierowania ani tym bardziej do przeszkadzania aktom religijnym człowieka, również podmioty gospodarcze (rozumując *a fortiori* w odmianie *a maiori ad minus*) nie są uprawnione do podejmowania takich zachowań.

W tym miejscu warto prześledzić (jedynie pokrótce, zważywszy na zasadniczy temat niniejszego opracowania) naczelną ideę oświecenia, rewolucji francuskiej, a także marksizmu i kapitalizmu, które zasadniczo dominują w dzisiejszym świecie, a przez to mają niepośledni wpływ na wolność religijną. W myśli oświeceniowej „człowiek został sam: sam jako twórca własnych dziejów i własnej cywilizacji; sam jako ten, który stanowi o tym co jest dobre, a co złe, jako ten, który powinien istnieć i działać *etsi Deus non daretur* – nawet gdyby Boga nie było”³. Bóg został więc w myśli oświeceniowej odrzucony. Odrzucenie Boga miało miejsce nie tylko w sferze indywidualnej, ale także publicznej, w tym w koncepcji państwa jako państwa świeckiego; myśl oświecenia stwierdzała, że wiara jest odwrotnością prawdy mistyfikującą rzeczywistość, a jeżeli tolerowano religię to wyłącznie ze względu na jej użyteczność⁴. W dobie rewolucji francuskiej podjęto we Francji próbę zniszczenia Kościoła katolickiego⁵. Odrzucenie Boga nastąpiło aż po chęć ustanowienia bałwochwalczego „kultu istoty najwyższej” – religii reglamentowanej przez państwo⁶.

Początków myśli kapitalistycznej można upatrywać w epoce odrodzenia, jednak decydującą rolę odegrały znów czasy oświecenia⁷. Cechą charakterystyczną kapitalizmu jest nastawienie przedsiębiorcy (podmiotu gospodarczego) na maksymalizację zysku przy wykorzystaniu dostępnych środków produkcji⁸. Maksymalizacja zysku podmiotu gospodarczego jest możliwa dzięki konsumpcji; konsument konsumuje dobra i usługi będąc nastawionym na zaspokajanie swoich doczesnych potrzeb, stosownie do zasad użyteczności⁹. Wskazuje się, że podstawowymi instytucjami kapitalizmu są: „rynek dóbr, usług, pracy i kapitału oraz instytucje demokracji parlamentarnej”¹⁰. Pomijając w tym miejscu ocenę takiej charakterystyki kapitalizmu, nie sposób nie dostrzec, że kapitalizm jest nastawiony na „tu i teraz”: produkcję, konsumpcję, inwestowanie, a wszystko celem bogacenia się i zaspokajania doczesnych potrzeb (zarówno po stronie podmiotów gospodarczych jak i konsumentów)¹¹. Kapitalizm nie zajmuje się więc Bogiem. Nie odrzuca, a niejako zapomina o Bogu, jak gdyby był On nieistotny; pomijalny.

Marksizm uważa religię za mistyfikację rzeczywistości¹² (podobnie jak myśl oświeceniowa) dążąc do zaniku religii, do zmierzchu „religii jako całości”¹³. Zmierzchu polegającego na: (i) desakralizacji (dechryścianizacji) przejawiającej się zwłaszcza w „oddzieleniu

3 Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005, s. 19.

4 H. Olszewski, M. Zmierczak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994, s. 150.

5 G. Kucharczyk, *Chrystofobia*, Warszawa 2020, s. 64 i n.

6 A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011, s. 17.

7 Zob.: H. Olszewski, M. Zmierczak, dz. cyt., s. 195 i n.; J.K. Galbraith, *Ekonomia w perspektywie. Krytyka historyczna*, tłum. W. i S. Rączkowsky, Warszawa 1992, s. 43 i n.

8 R. Cooter, T. Ulen, *Ekonomiczna analiza prawa*, Warszawa 2009, s. 35 i n.; R. Milewski, *Współczesne systemy społeczno-gospodarcze*, [w:] *Podstawy ekonomii*, red. R. Milewski, Warszawa 1998, s. 55 i n.

9 R. Cooter, T. Ulen, dz. cyt., s. 25 i n.; R. Milewski, *Podstawowe pojęcia i przedmiot ekonomii*, [w:] *Podstawy ekonomii*, red. R. Milewski, Warszawa 1998, s. 19-21.

10 Internetowa encyklopedia PWN, *Kapitalizm*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kapitalizm;3920039.html>, dostęp: 27 kwietnia 2020.

11 Zob.: Jan Paweł II, *Laborem Exercens*, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 2000, pkt 7; Jan Paweł II, *Sollicitudo rei socialis*, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 2000, pkt 41; R. Cooter, T. Ulen, dz. cyt., s. 5 i n.

12 L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie-Rozwój-Rozkład*, Londyn 1988, s. 360.

13 J. Grudzień, H. Jankowski, T.M. Jarszewski, W. Wesołowski (red.), *Filozofia marksistowska*, Warszawa 1975, s. 602.

14 Tamże, s. 602.

15 Tamże, s. 603.

16 Zob.: K. Grzesiuk, *Powstanie i ewolucja modelu homo economicus*, „Roczniki Ekonomii i Zarządzania” nr 2 (2014), s. 253 i n.

17 Nie można zapominać o państwach takich, jak choćby Chińska Republika Ludowa, gdzie z kolei tworzy się religię państwową, z idolem, który w szczególności może przybrać postać partii komunistycznej lub określonej jednostki. Tam także nie uznaje się Boga (zapewne poprzez odrzucenie), zob. K. Strittmatter, *Chiny 5.0. Jak powstaje cyfrowa dyktatura*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2020, s. 156 i n.

18 A. Grzegorzczak, *Filozofia czasu próby*, Paryż 1979, s. 13.

Kościoła od państwa” oraz na (ii) „rozluźnianiu i dezintegracji więzi wewnątrz wspólnot religijnych oraz zmniejszaniu się stopnia zainteresowania religią”¹⁴. Jednocześnie, jak potwierdził sam W. Lenin, marksizm jest nastawiony na społeczno-gospodarczy raj na ziemi¹⁵. Marksizm, podobnie jak kapitalizm, jest więc nastawiony na „tu i teraz”, a jedynie ów raj na ziemi zamierza osiągnąć innymi środkami społecznymi i gospodarczymi. Okazuje się, że w istocie kapitalistyczny *homo oeconomicus* (czy też *homo sapiens oeconomicus*)¹⁶, *homo sovieticus* i racjonalny człowiek oświecenia (czyli zasadnicze modele indywidualne, społeczne, gospodarcze i polityczne XX i jak dotąd także XXI w.) mają jedną istotną cechę wspólną: brak Boga (czy to poprzez odrzucenie, czy też zapomnienie i pominięcie). Skoro brakuje Boga, całe życie nastawione jest jedynie na doczesność; myśl, że ten świat jest jedynym powodować musi egzystencjalną pustkę. Nie może to pozostawać bez wpływu na wolność religijną. Skoro brakuje Boga, brakuje również esencjalnego „elementu” wolności religijnej: transcendencji. Religia i wiara wiążą się z relacją z Osobą żyjącą poza człowiekiem, tj. z Bogiem. Wykluczenie tej relacji drastycznie zmienia (narusza) konstrukcję wolności religijnej.

Państwo (czy też szerzej: władza publiczna), którego dzisiejsza, zachodnia koncepcja wyrasta wprost z ideałów oświecenia i rewolucji francuskiej jest państwem świeckim (władza publiczna jest władzą świecką), odrzucającym Boga jako element życia¹⁷. Z kolei podmioty gospodarcze dążą do maksymalizacji zysku, a ich istnienie jest nastawione na materialistycznie pojmowane „tu i teraz” (bez perspektywy wieczności) i to jest cel ich istnienia (działalność gospodarcza). Brak miejsca na transcendencję. Oczywiście autor niniejszego opracowania zdaje sobie sprawę, że żyją dziś ludzie wierzący i prowadzą oni np. działalność gospodarczą czy pracują w organach władzy publicznej, w tym państwowych lub samorządowych. Jednakże idee konstrukcyjne dzisiejszego świata, niejako „potoczne schematy”¹⁸, są pozbawione odniesienia do Boga i w tym autor upatruje potwierdzenia powyższych wywodów. Nawet jeżeli – czasami „na siłę” – próbuje się wskazywać na odniesienie do Boga w tej czy innej preambule tego czy innego aktu prawnego, to jednak odniesienia te nie wpływają w sposób istotny na interpretację części normatywnej aktu prawnego. Podobnie w epoce oświecenia czy rewolucji francuskiej żyli ludzie wierzący. Dla przykładu, w czasach PRL kapłanem i biskupem był przecież Karol Wojtyła, a nikt chyba nie pokusiłby się o stwierdzenie, że z tego można byłoby wywodzić o nie antychrześcijańskim charakterze systemu PRL.

Niniejsze opracowanie jest poświęcone zagadnieniu wolności religijnej z perspektywy prawa pracy. Należy więc zastanowić się, jak powyższe, wstępne wywody mają się do statusu pracodawcy. Otóż „pracodawca” to pojęcie z zakresu prawa pracy. Pracodawcą może więc

być zarówno państwo, czy inny związek publicznoprawny (władza publiczna), w tym organizacje ponadnarodowe, międzynarodowe, jak i jednostki samorządowe czy podmioty federacji w państwach federacyjnych, a także podmioty gospodarcze, o charakterze publicznym (np. spółki komunalne, przedsiębiorstwa państwowe czy spółki z udziałem państwa) czy prywatnym. Choć nie jest to zbiór wyczerpujący, to jednak wydaje się on przeważający. Powyższe wywody w sposób naturalny odnoszą się więc do pracodawcy, jako że pracodawcą może być tak władza publiczna (lub jej emanacja) jak i przedsiębiorca. Każdy pracodawca wydaje się systemowo nastawiony na „tu i teraz”. Z kolei pracownik, jest „najpierw” człowiekiem¹⁹, zaś wolność religijna jawi się jako kwintesencja człowieczeństwa. Człowieczeństwo bowiem zakłada naturalną i konieczną, transcendentną relację stworzenia ze Stwórcą²⁰.

ANALIZA WYBRANYCH ORZECZEŃ EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

1. WPROWADZENIE

Celem niniejszego opracowania jest omówienie wybranych orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka zapadłych w związku z konwencyjną (tj. wynikającą z Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności²¹, zwanej również Europejską Konwencją Praw Człowieka) ochroną wolności religijnej, w kontekście stosunku pracowniczego. Przedstawiona zostanie istota tego typu sporów, a następnie zagadnienia szczegółowe w perspektywie zatrudnienia w sektorze publicznym (jak określono poniżej) i prywatnym.

Podkreślenia wymaga, że analiza realizowana będzie z perspektywy pracownika i jego sytuacji prawnej, nie zaś od strony instytucjonalnej (tj. od strony instytucji religijnej jako pracodawcy i jej sytuacji prawnej), stąd nie będą tutaj omawiane choćby zagadnienia „etyki organizacji”²².

2. ZAGADNIENIA KONSTRUKCYJNE

W pierwszej kolejności warto zwrócić uwagę na określenie wolności religijnej w różnych aktach prawnych o charakterze ponadnarodowym²³. Punktem odniesienia będzie polska wersja językowa tychże aktów, należy jednak mieć na uwadze, że różne wersje językowe zawierać mogą interesujące niuanse. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela²⁴ (w art. 18), przyjmowana aktualnie za element międzynarodowego prawa zwyczajowego, pomimo faktu, że nie jest ona formalnie umową międzynarodową, a rezolucją

¹⁹ Zob.: W. Jakimowicz, *Publiczne prawa podmiotowe*, Zakamycze 2002, s. 38 i n.

²⁰ Zob. Jan Paweł II, *Dziesięcioro przykazań*, Kraków 2012, s. 37; N. de Melebranche, *Traktat o moralności*, tłum. P. Rak, Kęty 2006, s. 133 i n.; R.J. Kruszyński, *Odpowiedzialność naturalna człowieka*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica”, nr 74 (2015), s. 10 i n.

²¹ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Dz. U. 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.).

²² W tym temacie zob. więcej: P. Burgoński, *Konflikt między równością a wolnością religijną w prawie pracy Unii Europejskiej*, „Przegląd Europejski”, nr 2 (2018), s. 64 i n.

²³ W zakresie relacji pojęć „wolność religijna”, „wolność sumienia” i „wolność wyznania”, zob.: R. Paprzycki, *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015, s. 44 i n. oraz przywołana tam literatura.

²⁴ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf, dostęp: 27 kwietnia 2020.

25 W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka*, Warszawa 2019, s. 106-107.

26 Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. 1977 r. Nr 38, poz. 167).

27 Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. U. UE. C. 2007. 303. 1).

28 A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisław, dz. cyt., s. 89 i n.; W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, dz. cyt., s. 199.

29 W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, dz. cyt., s. 199.

30 Zob.: G. Lindenberg, *Ludzkość poprawniona. Jak najbliższe lata zmienią świat, w którym żyjemy*, Kraków 2018, s. 166 i n.

31 W. Kulbat, *Wobec zagrożeń wiary*, Łódź 2017, s. 143.

32 Zob. więcej: Y.N. Harari, *Homo deus. Krótka historia jutra*, tłum. M. Romanek, Kraków 2018, s. 6 i n.

33 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 25 maja 1993 r., nr skargi 14307/88, *Kokkinakis przeciwko Grecji*; „It is, in its religious dimension, one of the most vital elements that go to make up the identity of believers and their conception of life, but it is also a precious asset for atheists, agnostics, sceptics and the unconcerned.”; rozważania Trybunału prezentowane w języku polskim stanowią własne tłumaczenie autora niniejszego opracowania.

Zgromadzenia Ogólnego ONZ²⁵, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych²⁶ (w art. 18 ust. 1), Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (w art. 9 ust. 1), zwana także Europejską Konwencją Praw Człowieka (EKPCz) i Karta praw podstawowych Unii Europejskiej²⁷ (w art. 10); wszystkie powołane wyżej akty używają wyrażenia „wolność myśli, sumienia i wyznania”, za wyjątkiem Karty praw podstawowych Unii Europejskiej, gdzie użyto wyrażenia „wolność myśli, sumienia i religii”.

Analizowana wolność w ujęciu normatywnym obejmuje dwie sfery: sferę wewnętrzną (*forum internum*) oraz sferę zewnętrzną (*forum externum*)²⁸. Sfera wewnętrzna to sfera przeżyć wewnętrznych człowieka²⁹, a sfera zewnętrzna to uzewnętrznianie swej wiary np. poprzez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, czynności rytualne, praktykowanie i nauczanie.

W ujęciu normatywnym na pierwszy plan wysuwa się wolność myśli (i przekonań). Być może jest tak dlatego, że religia zakłada uprzedniość wiary, a wiara wymaga z kolei wspomnianej wyżej transcendencji; wyjścia człowieka poza siebie samego i odniesienia się do Boga. W czasach zaś, w których dominują prądy umysłowe pomijające obecność Boga, tego typu transcendencja nie jest akceptowalna. O dziwo jednak ubóstwia się chociażby technologię³⁰, naturę³¹, czy też samego człowieka³² w miejsce Boga i zamiast Boga.

W tym miejscu należy przejść do postanowień EKPCz i orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu (ETPCz), jako obszaru zainteresowania niniejszego opracowania.

Zasada wolności religijnej została wyrażona w ramach art. 9 EKPCz. Przepis art. 9 ust. 1 EKPCz stanowi: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne”. Z kolei art. 9 ust. 2 przesądza, iż „Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób”.

W orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wskazuje się, że gwarancjami analizowanej wolności objęte są również inne elementy aniżeli wiara czy religia, jeżeli mają w życiu człowieka znaczenie porównywalne do wiary czy religii; wskazuje się mianowicie, że wolność myśli, sumienia i religii to „jeden z najważniejszych elementów, które składają się na tożsamość wierzących i ich koncepcję życia, ale jest także cennym atutem dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób niezaangażowanych”³³. Tak więc ochronie na podstawie

art. 9 EKPCz podlega nie tylko wiara i religia, ale również przekonania, o ile charakteryzują się one następującymi cechami: siła przekonywania (*cogency*), powaga/ważność (*seriousness*), spójność (*cohesion*) i znaczenie/waga (*importance*)³⁴. Konieczna jest świadomość, że postanowienia EKPCz są ciągle na nowo i niejako na bieżąco (w tym pod wpływem aktualnych prądów umysłowych i politycznych) interpretowane w drodze orzecznictwa ETPCz³⁵. Okazuje się więc, iż ta sama wolność (myśli, sumienia i wyznania) chronić może sprzeczne aktywności, np. aktywność osób wierzących jak i aktywność osób niewierzących polegającą choćby na zwalczaniu religii środkami legalnymi, jako że wolność myśli i przekonań zezwala na odrzucenie wiary i religii, a także – w perspektywie sfery zewnętrznej – na jej zwalczanie. Może się okazać, że z gwarancji wolności religijnej będą chciały skorzystać również ruchy religijne uznawane za groźne sekty³⁶ czy też parodie religii (*joke religion*)³⁷, jak np. „Kościół Latającego Potwora Spaghetti”³⁸. Taki stan wydaje się wysoce problematyczny, a jednocześnie wymaga znacznej roztropności podczas formułowania ocen w przedmiocie udzielenia ochrony.

W tej dość skomplikowanej sytuacji, w szczególności społecznej, gospodarczej i ustrojowej (niejako *a priori* założenie braku Boga zarówno w idei państwa świeckiego jak i doczesnego materializmu ekonomii) oraz prawnej (synkretyzm zachowań religijnych i areligijnych, a nawet antyreligijnych w ramach wolności myśli, sumienia i religii) przychodzi ludziom korzystać z wolności religijnej i w tych okolicznościach zapadają orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu.

3. KONFLIKT WARTOŚCI – ISTOTA SPORU

W pierwszej kolejności należy uchwycić istotę sporów, których podstawą jest zarzut naruszenia art. 9 EKPCz, w kontekście spraw pracowniczych. Spory te dotyczą raczej sfery zewnętrznej wolności religijnej aniżeli jej sfery wewnętrznej. Istota ta – jak się wydaje – została dobrze scharakteryzowana w sprawie *Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*³⁹ (dalej jako sprawa „*Eweida*”). Z uwagi na fakt, że sprawa ta będzie przywoływana w kilku miejscach niniejszego opracowania, warto scharakteryzować pokrótce jej podstawy faktyczne.

Postępowanie zostało zainicjowane przez czworo obywateli brytyjskich (Nadię Eweidę, Shirley Chaplin, Lillian Ladele i Gary’ego McFarlane’a), którzy w 2010 roku wnieśli skargi indywidualne przeciwko Zjednoczonemu Królestwu. Skarżący wskazywali, że prawo krajowe nie zapewniło im odpowiedniej ochrony ich uprawnienia do uzewnętrzniania (czyli *forum externum*) religii (*right to manifest*

³⁴ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 25 lutego 1982 r., numery skarg: 7511/76, 7743/76, *Campbell i Cosans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

³⁵ EKPCz jest ujmowana jako „żywe narzędzie” (*living instrument*), zob.: wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 25 kwietnia 1978 r., nr skargi 5856/72, *Tyler przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*; W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, dz. cyt., s. 78.

³⁶ Por.: W. Kulbat, dz. cyt., s. 117 i n.

³⁷ W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, dz. cyt., s. 204.

³⁸ Zob.: wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 27 lipca 2018 r., II OSK 2217/16, CBOSA.

³⁹ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 stycznia 2013 r., numery skarg: 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10, *Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

their religion). Skarga Nadii Eweidy i Shirley Chaplin dotyczyła zasadniczo ograniczeń, jakie pracodawcy nałożyli na pracowników w zakresie możliwości noszenia widocznego krzyżyka (na łańcuszku, na szyi). Lillian Ladele i Gary McFarlane skarżyli z kolei fakt niejako przymuszania ich do realizacji czynności, które były przez skarżących postrzegane jako świadczące o akceptacji związków homoseksualnych. Trybunał postanowił o połączeniu wniesionych czterech skarg w ramach jednej sprawy.

W przypadku Nadii Eweidy (chrześcijanki) chodziło o nałożone na pracowników przez linię lotniczą wymogi dotyczące ubioru, skutkujące m.in. brakiem możliwości noszenia widocznego krzyżyka zawieszono na łańcuszku. Co ciekawe, np. sikhowie zostali upoważnieni do noszenia turbanu w kolorze ciemnoniebieskim lub białym, zaś kobiety będące muzułmankami zostały upoważnione do noszenia hidżabu w kolorach zatwierdzonych przez pracodawcę. Ostatecznie jednak spółka wycofała się z ograniczeń. Shirley Chaplin (chrześcijanka) była pielęgniarką w szpitalu publicznym – również ten przypadek dotyczył wprowadzenia przez pracodawcę wymogów skutkujących brakiem możliwości noszenia na szyi krzyżyka. Lillian Ladele (chrześcijanka) była zatrudniona przez władze lokalne i jako urzędnik pozostawała odpowiedzialna m.in. za rejestrację związków, w tym także homoseksualnych. Rejestrowanie związków jednopłciowych było zaś niezgodne z jej sumieniem. George McFarlane (chrześcijanin) był zatrudniony w prywatnej organizacji, która prowadziła terapię seksualną i poradnictwo dla par, w tym terapię i poradnictwo dla par jednopłciowych, co było (jeżeli chodzi o pary jednopłciowe) dla skarżącego nie do pogodzenia z wyznawanymi przez niego zasadami wiary.

W tym miejscu nie będą przytaczane rozstrzygnięcia Trybunału w zakresie poszczególnych skarg w sprawie *Eweida*, a podjęta zostanie próba wywiedzenia ogólnej zasady: istoty sporów, których podstawą jest zarzut naruszenia art. 9 EKPCz w kontekście spraw pracowniczych. Jak wskazał Trybunał w sprawie *Eweida*, prawem podstawowym (*fundamental right*) jest prawo do wyrażania (*to manifest*) swej wiary. Prawo to należy rozważać zarówno w kontekście społecznym jak i indywidualnym. Zdrowe, demokratyczne społeczeństwo – zgodnie z wywodami Trybunału – toleruje i wspiera pluralizm i różnorodność (*a healthy democratic society needs to tolerate and sustain pluralism and diversity*), z kolei dla jednostki, która uczyniła wiarę istotną zasadą swego życia, ważna jest możliwość ukazywania swej wiary innym (*but also because of the value to an individual who has made religion a central tenet of his or her life to be able to communicate that belief to others*). W przypadku osoby będącej pracownikiem prawo do wyrażania swej wiary pozostawać może jednak w konflikcie z pragnieniem pracodawcy, aby określać wizerunek swej firmy

(*the employer's wish to project a certain corporate image*), przy czym ETPCz uznał takie „pragnienie” za „oczywiście zasadne” (*undoubtedly legitimate*). Dostrzec więc można zastanawiający konflikt wartości zachodzący – jak podkreśla sam Trybunał – pomiędzy prawem fundamentalnym (innymi słowy: podstawowym) a interesami czy nawet chęcią lub pragnieniem pracodawcy. Dlaczego konflikt ten jawi się jako zastanawiający? Otóż prawa fundamentalne (bez względu na to, czy uznamy je za kategorię tożsamą z prawami człowieka czy też za szczególnie istotną kategorię praw człowieka) to prawa uniwersalne, przysługujące wszystkim ludziom i każdemu człowiekowi z osobna, z samego tylko faktu bycia człowiekiem; nie mogą być przyznane przez ustawodawstwo jakiegokolwiek kraju czy organizacji, jako że są one związane z bytem człowieka⁴⁰. Okazuje się jednak, że jedno z tych praw fundamentalnych (prawo do wyrażania swej wiary) nie przeważa automatycznie nad interesami pracodawcy (a nawet nad jego „pragnieniami”). Prawo to nie przeważa automatycznie nad obowiązkami pracowniczymi. Na tej podstawie nie uznano naruszenia art. 9 EKPCz (jeszcze za czasów funkcjonowania Europejskiej Komisji Praw Człowieka⁴¹) wówczas, gdy działania podejmowane przeciwko pracownikom nie były motywowane w sposób bezpośredni ich przekonaniami religijnymi, a wiązały się z naruszeniem zobowiązań pracowniczych (naruszenie następowało zaś z powodu zasad wiary). W ten sposób ochrona nie została przyznana pracownikowi wyznającemu islam, który – będąc nauczycielem w szkole – zażądał urlopu, aby móc uczestniczyć w piątkowych modlitwach w meczecie (*sprawa X. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁴²). Został on zmuszony do złożenia rezygnacji, a następnie ponownie zatrudniony w niepełnym wymiarze pracy z niższą pensją. Europejska Komisja Praw Człowieka stwierdziła, że wolność religijna nie jest absolutna, jako że po pierwsze doznaje ograniczeń na mocy art. 9 ust. 2 EKPCz, a po drugie na sferę zewnętrzną tejże wolności może wpływać sytuacja osoby. W niniejszej sprawie stwierdzono, że taką „sytuacją” są szczególne obowiązki kontraktowe (*special contractual obligations*) skarżącego, jako że skarżący z własnej woli przyjął na siebie obowiązki nauczycielskie wynikające z umowy. Z kolei Trybunał potwierdził, w innej sprawie, że prawo do urlopu na szczególne święta religijne nie przysługuje jako takie (*as such*) na mocy art. 9 EKPCz⁴³. Podobnie ochrona (na mocy rozstrzygnięcia Komisji) nie została przyznana pracownikowi kolei będącemu adwentystą dnia siódmego, a zwolnionemu za nieprzestrzeganie czasu pracy; jak tłumaczył skarżący, członkowie Adwentystów Dnia Siódmego (nadmienić warto, że Kościół katolicki uznaje ruch adwentystów za sektę⁴⁴) nie podejmują pracy w piątki po zachodzie słońca (*sprawa Konttinen przeciwko Finlandii*; dalej jako sprawa „*Konttinen*”) ⁴⁵. Komisja, choć zauważyła, że pojawił się konflikt między zasadami religijnymi wyznawanymi

40 W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, dz. cyt., s. 29 i n.

41 Dopiero na mocy protokołu nr 11 do EKPCz powołany został – w miejsce Komisji i dotychczasowego Trybunału Praw Człowieka – nowy Europejski Trybunał Praw Człowieka o stałym charakterze, funkcjonujący od 1 listopada 1998 roku. Protokół nr 11 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczący przekształcenia mechanizmu kontrolnego ustanowionego przez Konwencję sporządzony w Strasburgu dnia 11 maja 1994 roku (Dz. U. 1998 r. Nr 147, poz. 962).

42 Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 12 marca 1981 r., nr skargi 8160/78, *X. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

43 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 13 kwietnia 2006 r., nr skargi 55170/00, *Kosteski przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*.

44 Z. Pawłowicz, *Kościół i sekty w Polsce*, Gdańsk 1996, s. 135.

45 Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 3 grudnia 1996 r., nr skargi 24949/94, *Konttinen przeciwko Finlandii*.

przez skarżącego, a obowiązkiem przestrzegania przez niego godzin pracy, stwierdziła jednak, że – jako pracownik – skarżący powinien był realizować obowiązki wobec swojego pracodawcy. Komisja uznała, że skarżący nie został zwolniony z powodu swoich przekonań religijnych, a z powodu odmowy przestrzegania unormowania dotyczącego godzin pracy, która to odmowa – zdaniem Komisji – nie mogła być chroniona na mocy art. 9 EKPCz. Komisja podniosła, że skarżący nie był zmuszony do zmiany swych przekonań, a ostateczną gwarancją realizacji wolności religii (*the ultimate guarantee of his right to freedom of religion*) była dla niego możliwość zwolnienia się z pracy. Tego typu podejście jest jednak, zdaniem autora, nie do zaakceptowania. Zastosowanie się do tej koncepcji musiałyby bowiem powodować, że człowiek wiernie przestrzegający zasad wyznawanej wiary skazany byłby na brak możliwości utrzymania siebie i swej rodziny, a dalej wręcz na cywilny niebyt. Skoro bowiem gwarancją ochrony wolności religijnej w miejscu pracy miałyby być możliwość odejścia z tej pracy, to gwarancją realizacji wolności religijnej w życiu codziennym (np. w szkole, na studiach, w przestrzeni publicznej) musiałyby być możliwość odejścia ze szkoły (co jednak z obowiązkiem szkolnym i chęcią zdobycia wykształcenia) czy uczelni, aż do możliwości (czy raczej konieczności) wycofania się z życia publicznego. Możliwość wycofania się nie jest i nie może być uznana za gwarancję realizacji wolności religijnej, jako że wolność religijna poza aspektem negatywnym (wolność od przymusu w sprawach wiary i religii)⁴⁶ przedstawia również istotny aspekt pozytywny (wyrażanie wiary aż do życia wiarą i jej zasadami na co dzień)⁴⁷. Właściwym instrumentem prawnym ochrony aspektu pozytywnego wolności religijnej w życiu osoby wierzącej nie jest więc możliwość wycofania się z życia (lub jego poszczególnych aspektów). Wycofanie się oznacza bowiem brak możliwości realizacji aspektu pozytywnego. Wycofanie się jest więc dramatyczną decyzją człowieka, który nie może wyznawać w codziennym życiu zasad swej wiary. Zasady sformułowane przez Komisję, w decyzji w wyżej analizowanej sprawie *Konttinen*, zostały przytoczone także w rozstrzygnięciu *Stedman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁴⁸. W sprawie tej pracownik będący chrześcijaninem został zwolniony po tym, jak odmówił pracy w niedzielę. Komisja stwierdziła wówczas, że zwolnienie mogłoby zostać uznane za naruszające art. 9 EKPCz jedynie wówczas, gdyby stanowiło *prima facie* ingerencję w prawa i wolności, o których mowa w art. 9 EKPCz. Zastanawiające jest uwarunkowanie bytu naruszenia cechą *prima facie*. Może to bowiem oznaczać, że – zdaniem konwencyjnych organów ochronnych – jedynie pewna kategoria naruszeń wolności religijnej o dostatecznym ciężarze gatunkowym, która „na pierwszy rzut oka” (innymi słowy: naruszenia oczywiste, a być może nawet rażące) ingeruje w wolność religijną uruchamia ochronę konwencyjną. Tego typu uwarunkowanie, gdyby

46 R. Paprzycki, *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015, s. 44 oraz przywołana tam literatura.

47 K. Kącka, *Geneza i źródła wolności religii w europejskiej przestrzeni politycznej i prawnej*, „Seminare. Poszukiwania naukowe”, t. 34 (2013), s. 167.

48 Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 9 kwietnia 1997 r., nr skargi 29107/95, *Stedman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

było konsekwentnie stosowane, ograniczałoby konwencyjną ochronę wolności religijnej. Nie znajduje ono natomiast umocowania w EKPCz. Warto także zwrócić uwagę, że wolność religijna jest zasadą, a jej ograniczenia stanowią wyjątki od zasady. Zgodnie zaś z regułą *exceptiones non sunt extendendae* wyjątki (czyli w tym przypadku ograniczenia wolności religijnej) podlegają wykładni zawężającej. Tymczasem wymóg istnienia cechy *prima facie* w kontekście naruszenia wolności religijnej w istocie nakłada konieczność stosowania wykładni zawężającej względem samej zasady, a nie wyjątków od jej stosowania, co jawi się jako niedopuszczalne.

Stosownie do zasad zawartych w *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights*⁴⁹, konieczność uprzedniego poinformowania pracodawcy o wymogach stawianych pracownikowi przez jego wiarę, na które chce się on powołać w celu uzyskania przywileju (*in order to request a privilege*), nie może być utożsamiana z obowiązkiem ujawniania swoich przekonań religijnych⁵⁰. Podkreślić wypada, że mowa tu o przywileju, co mogłoby oznaczać, że w istocie realizacja wolności religijnej (w szczególności w jej aspekcie zewnętrznym) jest jednak przez niektórych traktowana (zdaniem autora, w sposób zupełnie bezpodstawny) nie jako prawo fundamentalne, a przywilej pracownika.

Na marginesie, jeśli chodzi o negatywny aspekt wolności religijnej, warto wskazać na rozstrzygnięcie w sprawie, w której osoba twierdząca, iż nie wyznaje żadnej religii odmówiwszy – w związku z tym – pracy jako recepcjonista w centrum konferencyjnym jednego z kościołów protestanckich, utraciła tymczasowo zasiłek dla bezrobotnych. Trybunał uznał, że nie zostało wykazane naruszenie prawa skarżącego do niewyznawania żadnej religii, jako że praca, którą miał wykonywać polegała na asystowaniu klientom i z definicji nie była związana z jakimkolwiek wyznawaniem religii⁵¹. Sprawa jest o tyle istotna, że idąc tym tokiem rozumowania, bezrobotne osoby wyznające daną religię mogą być postawione przed wyborem, czy pracować w jednostkach należących do innych związków religijnych, czy też utracić zasiłek dla bezrobotnych (wówczas, gdy np. nieuzasadniona odmowa podjęcia pracy stanowi przesłankę utraty zasiłku), który może być głównym, a nawet jedynym źródłem utrzymania. Nie wydaje się prostym ustalenie, czy wykonywanie określonych czynności na rzecz danej wspólnoty religijnej jest już związane z wyznawaniem religii, czy też „jeszcze” nie, zwłaszcza gdy chodzi o sprawy administracyjno-organizacyjne. Konieczne jest zatem dostrzeżenie, że związki religijne nie są instytucjami analogicznymi do organizacji pozarządowych⁵², stąd ustawodawstwo i orzecznictwo powinny dążyć do tego, aby jednostka nie była stawiana w sytuacji takiej, jak opisana powyżej.

49 Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf, dostęp: 29 kwietnia 2020.

50 Tamże (pkt 55), https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf, dostęp: 29 kwietnia 2020.

51 Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 września 2007 r., nr skargi 32166/05, *Dautaj przeciwko Szwajcarii*; Guide on Article 9... (pkt 74).

52 P. Burgoński, *Konflikt między równością a wolnością religijną w prawie pracy Unii Europejskiej*, „Przeгляд Europejski”, nr 2 (2018), s. 59.

Powyższe wywody wyraźnie wskazują na konflikt wartości, tj. wolności religijnej pracownika i interesu pracodawcy. Prawo fundamentalne ściera się z interesem majątkowym (*notabene* fakt, że wynik tak ukształtowanego starcia może być niekorzystny dla prawa fundamentalnego, jawi się jako swoiste kuriozum). Zdaniem autora, tak właśnie przedstawia się istota sporów, jakie zachodzą na kanwie art. 9 EKPCz, w kontekście spraw pracowniczych. Przedstawivszy tę istotę z konieczności w zarysie, należy przejść do analizy sytuacji prawnej pracownika w zakresie wolności religijnej, w zależności od zatrudnienia w sektorze publicznym albo prywatnym.

4. SEKTOR PUBLICZNY – USŁUGI PUBLICZNE, SŁUŻBA CYWILNA I WŁADZA PUBLICZNA

Dokument *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights* wskazuje, że wolność religijna (choć w dokumencie wprost jest jedynie mowa o noszeniu stroju religijnego i symboli religijnych) nie jest absolutna i doznaje ograniczeń m.in. w sektorze usług publicznych czy w służbie cywilnej⁵³. Z orzecznictwa wynika, że służba cywilna, która obejmuje również wykonywanie władzy publicznej to obszar, w którym wolność religijna piastuna władzy może podlegać ograniczeniom. Cytowany dokument wyróżnia (jako obszary, w których wolność religijna osoby może być ograniczana) obok świadczenia usług publicznych i służby cywilnej także „miejsce pracy”⁵⁴. W opinii autora niniejszego opracowania są to jednak elementy powiązane, jako że patrząc od strony zatrudnionego, przedsiębiorstwo świadczące usługi publiczne jest też miejscem pracy zatrudnionego. Na tej samej zasadzie, w kontekście wykonywania władzy publicznej, np. sąd powszechny jest miejscem pracy dla sędziów i innych osób, stanowiąc jednocześnie organ władzy sądowniczej. Takie wyróżnienie „miejsca pracy” obok „służby cywilnej i usług publicznych” nastąpiło – jak się wydaje – z tego powodu, iż wolność religijna w sektorze publicznym (usługi publiczne, służba cywilna i władza publiczna) doznaje większych ograniczeń (jeżeli nie wręcz wyłączeń) aniżeli w sektorze prywatnym, choć należy mieć na względzie, że także przedsiębiorstwa prywatne mogą świadczyć usługi publiczne, o czym dalej.

Sprawa *Ebrahimian przeciwko Francji*⁵⁵ (dalej jako sprawa „*Ebrahimian*”) dotyczyła świadczenia usług publicznych (*public services*). Skarżąca zatrudniona była na podstawie umowy na czas określony, tj. od 1 października do 31 grudnia 1999 r., przedłużonej następnie do 31 grudnia 2000 r. Jako pracownik kontraktowy służby cywilnej szpitala, wykonywała obowiązki pracownika socjalnego na oddziale psychiatrycznym Szpitala i Centrum Opieki Społecznej w Nanterre – w publicznym zakładzie opieki zdrowotnej zarządzanym przez miasto Paryż. Została ona poinformowana 11 grudnia 2000 r.,

53 Guide on Article 9... (pkt 86): „*However, the right to wear religious clothing and symbols is not absolute and must be balanced with the legitimate interests of other natural and legal persons. The Court's current case-law in this field covers four different areas: a) the public space; b) schools and universities; c) the civil service and the public services; and d) the workplace*”.

54 Zob.: przypis 53.

55 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 26 listopada 2015 r., nr skargi 64846/11, *Ebrahimian przeciwko Francji*.

że jej umowa nie zostanie przedłużona z uwagi na odmowę zaprzestania noszenia przez nią charakterystycznego nakrycia głowy (skarżąca to muzułmanka). Niektórzy pacjenci skarżyli się na fakt noszenia przez skarżącą specyficznego nakrycia głowy. Powyższy opis stanowiska skarżącej wydaje się istotny dla ukazania roli skarżącej – pracownika szpitala; podkreślić bowiem należy, że skarżąca nie była urzędnikiem publicznym ani tym bardziej nie wykonywała władzy publicznej. W niniejszej sprawie istotne jest jednak wyjaśnienie charakteru usług publicznych. Można bowiem stwierdzić, że francuskie *services publics* stanowią kategorię tożsamą z usługami publicznymi⁵⁶. Wydaje się, że „usługi publiczne” to najszersza kategoria (szersza chociażby niż „służba cywilna” czy „władza publiczna”), w ramach której pracodawca (a może także organizator usług publicznych) ingeruje w wolność religijną pracownika. Usługi publiczne to usługi realizowane dla dobra wszystkich obywateli, a dostęp do nich opiera się na zasadzie równości i powszechności⁵⁷. Usługi publiczne są świadczone na rzecz ludności albo bezpośrednio przez administrację publiczną (w obszarze sektora publicznego) albo przez podmioty prywatne⁵⁸ (wówczas administracja publiczna jest organizatorem tychże usług, a ich bezpośrednio wykonywanie powierza podmiotom prywatnym⁵⁹). Bezpośrednie świadczenie usług publicznych przez administrację publiczną nie musi polegać na ich świadczeniu przez organy administracji, ale może polegać na ich świadczeniu przez podmioty publiczne (np. spółki komunalne)⁶⁰. Administracją publiczną będzie tu zaś nie tylko państwo, ale również samorząd terytorialny (czy – w państwach federalnych – poszczególne podmioty federacji wchodzące w skład państwa federacyjnego). Dlatego też poniżej prezentowane odniesienia do „państwa” należy stosować analogicznie do innych związków publicznoprawnych, jak kraje związkowe czy samorząd terytorialny, a zapewne także do publicznoprawnych organizacji ponadnarodowych czy międzynarodowych.

Trybunał w przedmiotowej sprawie (sprawa *Ebrahimian*) potwierdził, że z zasady świeckości państwa mogą wynikać ograniczenia wolności religijnej osób świadczących usługi publiczne. Tym samym, zdaniem Trybunału, nie tylko status pracownika zatrudnionego w sektorze publicznym (*public employee*), ale również w sektorze prywatnym (o ile przedsiębiorstwo prywatne świadczy usługi publiczne), w państwach rygorystycznie pojmujących zasadę świeckości i neutralności państwa (jak np. we Francji), może być przesłanką do wyłączenia względem takiego pracownika możliwości ochrony zewnętrznej wolności religijnej (przynajmniej w miejscu pracy). Warto mieć natomiast na uwadze, że w zakres usług publicznych wchodzi również takie sfery jak dostarczanie wody, odprowadzanie ścieków, dostarczanie energii elektrycznej i gazu czy wywóz odpadów.

56 Zob.: M. Michalak, *Charakterystyka służby publicznej we Francji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G (Ius)”, nr 2 (2017), s. 168.

57 Zob.: M. Szydło, *Ustawa o gospodarce komunalnej. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 140 i n.

58 Zob.: A. Kożuch i B. Kożuch (red.), *Usługi publiczne. Organizacja i zarządzanie*, Kraków 2011, s. 34.

59 Zob.: M. Szydło, dz. cyt., s. 147.

60 Zob. tamże, s. 147-148.

Jako uzasadniony cel (*legitimate aim*) tego ograniczenia ETPCz uznał dążenie państwa do zagwarantowania neutralności religijnej w celu ochrony praw i interesów użytkowników usług publicznych (w tym przypadku chodzi o pacjentów). Istotne w analizowanej sprawie jest, że Trybunał uznał możliwość ścisłego zastosowania zasady świeckości (tj. takiego zastosowania, które ogranicza, a nawet może wręcz wyłączać ochronę wolności religijnej), w przypadku gdy taka zasada jest podniesiona do rangi podstawowej zasady danego państwa (*a fundamental principle of the State*), jak w przypadku Francji. Powstaje pytanie, czy z faktu uznania przez Trybunał możliwości ścisłego zastosowania (*strict implementation*) zasady świeckości wynika, że takie zastosowanie jest uzasadnione wyłącznie wówczas, gdy zasada ma swą rangę konstytucyjną, czy wymóg taki nie jest konieczny; czy też może konieczne jest spełnienie innych jeszcze warunków, aby można było mówić o zasadzie świeckości jako o zasadzie fundamentalnej (*fundamental principle*). Czy ETPCz uznaje, że każde państwo powinno być państwem świeckim, neutralnym światopoglądowo i religijnie, a przez to może wpływać na wszystkich zatrudnionych w sektorze publicznym (*sensu largo* – zgodnie z powyższymi wywodami) celem egzekwowania również od nich postępowania w zgodzie z zasadą świeckości? W niniejszej sprawie nie sposób też oprzeć się wrażeniu bardzo płytkiego pojmowania wolności religijnej przez ETPCz. Zdaniem rządu francuskiego i zapewne też zdaniem Trybunału, skoro przyjął on argumentację rządu francuskiego, noszenie symboli religijnych może być zakazane celem ochrony praw i wolności osób trzecich (odbiorców usług publicznych), jako że u odbiorców tych mogłaby powstać wątpliwość co do równego ich traktowania przez pracownika szpitala, który to pracownik jest wyznawcą innej religii⁶¹. Oznaczałoby to, że bardziej niż wolność religijna, na ochronę zasługuje potencjalne przeświadczenie odbiorców usług (w tym przypadku pacjentów), którym wydaje się lub może się wydawać, że tylko wyznający tę samą religię prawnicy, lekarze, obsługujący wodociągi czy wywożący odpady mogą zagwarantować im właściwe traktowanie. Czy więc w rozumowaniu rządu francuskiego i niektórych sędziów ETPCz (wyrok nie został bowiem przyjęty jednomyślnie) nie mieliśmy do czynienia z chęcią ochrony ukrytej ksenofobii? Jak w takim razie ma się to rozstrzygnięcie chociażby do wspomnianego wyżej, w sprawie *Eweida*, gdzie Trybunał wskazał, że zdrowe, demokratyczne społeczeństwo toleruje i wspiera pluralizm i różnorodność? Czy też może chodzi o to, aby osoby świadczące usługi publiczne nie posiadały żadnych poglądów i nie wyznawały żadnej wiary albo przynajmniej zachowywały się tak, jakby nie posiadały poglądów i nie wyznawały żadnej wiary, a wszystko dla „spokoju ducha” (jeżeli można użyć takiego określenia) odbiorców usług? Czy „różnorodność” to aprioryczna kategoria wykluczająca wiarę w Boga? Innymi słowy, czy „różnorodność” wtedy

61 Jak wskazał Trybunał: „From this perspective, the neutrality of the public hospital service may be regarded as linked to the attitude of its staff, and requires that patients cannot harbour any doubts as to the impartiality of those treating them”.

tylko zasługuje na ochronę, gdy różnorodni jednorodnie odrzucają Boga (albo przynajmniej tak się zachowują)?

W sprawie *Eweida* (która obejmowała, jak wspomniano, cztery skargi indywidualne) rozważania Trybunału o demokratycznym społeczeństwie dotyczyły jedynie skargi Nadii Eweidy – pracownicy prywatnych linii lotniczych. Skarga pielęgniarki Shirley Chaplin pracującej w szpitalu publicznym została złożona, podobnie jak skarga Nadii Eweidy, w związku z ograniczeniami w zakresie możliwości noszenia krzyżyka. W przypadku Shirley Chaplin ograniczenia te nie były jednak uzasadniane świeckością (jak w sprawie *Ebrahimian*), a względami ochrony zdrowia i bezpieczeństwa na oddziale szpitalnym. Skarga Shirley Chaplin nie została przez ETPCz uwzględniona, jako że Trybunał stwierdził, że względy ochrony zdrowia i bezpieczeństwa na oddziale szpitalnym mogą uzasadniać nałożone ograniczenia, o ile spełniają test proporcjonalności. ETPCz nie odnosił się więc do zasady świeckości państwa w kontekście usług publicznych jak w przypadku sprawy *Ebrahimian*. Nie jest wiadome, czy może Trybunał uznać, że w przypadku Zjednoczonego Królestwa nie można wywieść zasady świeckości państwa jako fundamentalnej (jak w przypadku Francji). Należy natomiast podać w wątpliwość spełnienie warunków testu proporcjonalności w przypadku Shirley Chaplin. Można sobie bowiem wyobrazić chociażby wymóg zdejmowania łańcuszka jedynie w określonych okolicznościach i przez czas trwania tych okoliczności. Pracownicy szpitala mieli przecież obowiązek nosić identyfikator na tzw. smyczy, a zdejmowali go (wraz ze smyczą) jedynie podczas wykonywania czynności klinicznych w bliskiej odległości od pacjenta. Podobne zasady mogłyby dotyczyć np. krzyżyka noszonego na łańcuszku. Warto także wziąć pod uwagę fakt, że cały problem pojawił się w związku z wprowadzeniem w 2007 r. nowych wzorów odzieży dla personelu – tuniki dla pielęgniarek miały mieć odtąd pod szyją wycięcie w kształcie litery „V” (wystarczyło więc wprowadzić chociażby różne modele wycięcia). Z powyższych powodów trudno uznać, że wymogi proporcjonalności zostały spełnione. Czy jednak nie mamy do czynienia z tendencją do ograniczania wolności religijnej? Dokument *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights* wskazuje, iż pomimo faktu zatrudnienia skarżącej w szpitalu publicznym wydaje się, że zasady dotyczące możliwości ograniczania noszenia symboli religijnych, z uwagi na konieczność ochrony zdrowia i bezpieczeństwa na oddziale szpitalnym, mogą być stosowane także w przypadku szpitali prywatnych⁶².

Co ciekawe, w sprawie *Ebrahimian* Trybunał uznał, że również odbiorcy usług publicznych (tj. w analizowanej sprawie pacjenci szpitala), którzy zasadniczo mają równą swobodę wyrażania swoich przekonań religijnych, są proszeni o pomoc w realizacji zasady świeckości, poprzez powstrzymanie się od wszelkich form prozelityzmu

⁶² *Guide on Article 9...* (pkt 101): „In particular, even though the second applicant in the case of *Eweida* had been employed by a public hospital, the Court's reasoning would appear to be applicable to any hospital, whatever its legal status”.

i poszanowanie sposobu organizacji służby, a w szczególności przepisów dotyczących zdrowia i bezpieczeństwa. Oznacza to, że w przypadku usług publicznych ETPCz uznał, że nie tylko świadczący te usługi, ale również ich odbiorcy mogą być pozbawieni możliwości pełnej realizacji wolności religijnej. Ponownie należy więc zadać pytanie, czy taki stan dotyczyć może każdego państwa, czy „tylko” tych, które (jak Francja) kładą nacisk na realizację zasady świeckości. Warto bowiem zwrócić uwagę, że niemal każdy jest odbiorcą takich czy innych usług publicznych (np. dostarczanie wody, odprowadzanie ścieków, dostarczanie energii elektrycznej i gazu czy wywóz odpadów).

Zasada świeckości i konieczność ochrony praw i wolności innych osób zostały uznane za przeważające nad wolnością religijną także w sprawach, gdzie skarżącą była nauczycielką szkoły podstawowej (*Dahlab przeciwko Szwajcarii*⁶³) czy też uczelni wyższej (*Kurtulmuş przeciwko Turcji*⁶⁴). W obydwu przypadkach chodziło o możliwość noszenia chusty (skarżące były muzułmankami); sprawy nie dotyczyły więc np. prozelickiego zachowania się skarżących.

Sprawa *Sodan przeciwko Turcji*⁶⁵ dotyczyła członka korpusu prefektury miasta Ankara (zastępca prefekta Ankary) będącego członkiem ruchu głoszącego potrzebę wprowadzenia prawa islamskiego i powrotu do kalifatu (żona skarżącego nosiła w związku z tym chustę, co dodatkowo uważano za niestosowne). W związku z przekonaniem zastępcy prefekta wydano nakaz przeniesienia go na inne stanowisko, jako że od członka korpusu wymagane były nowoczesne opinie i właściwy wygląd. Jak ustalono podczas specjalnego dochodzenia, skarżący nie przejawiał zachowań fundamentalistycznych, jednak jego styl życia nie pokrywał się z – oczekiwaną przez władze od członka korpusu prefekturalnego – nowoczesną osobowością. Ostatecznie został przeniesiony do Gaziantep (z Ankary) jako asystent tamtejszego prefekta. Trybunał stwierdził, że EKPCz nie wyklucza nałożenia na urzędników służby cywilnej obowiązku powściągliwości w celu zapewnienia neutralności służby publicznej i poszanowania zasad świeckości, tym samym obowiązki etyczne wyższego urzędnika państwowego mogą wkraczać w jego życie prywatne (dopuszczalne ograniczenia w przypadku wyższych urzędników publicznych sięgają więc dalej niż np. w przypadku pracowników świadczących usługi publiczne), jeżeli jego zachowanie, choć prywatne, szkodzi wizerunkowi lub reputacji instytucji. Jednocześnie jednak Trybunał uznał, że sam fakt, iż urzędnik należał do określonego ruchu, czy też tylko zgadzał się z jego ideałami, nie stanowił wystarczającej podstawy do podjęcia przeciwko urzędnikowi działań, jeżeli nie wykazywał on stronniczości, nie przyjmował wskazówek od członków ruchu co do realizacji swej funkcji ani nie miało miejsce zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego⁶⁶. Dlatego też w tej sprawie ETPCz uznał naruszenie EKPCz. Niemniej jednak wywody Trybunału wskazują, że urzędnik cywilny

63 Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 15 lutego 2001 r., nr skargi 42393/98, *Dahlab przeciwko Szwajcarii*.

64 Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 24 stycznia 2006 r., nr skargi 65500/01, *Kurtulmuş przeciwko Turcji*.

65 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 2 lutego 2016 r., nr skargi 18650/05, *Sodan przeciwko Turcji*.

66 Guide on Article 9... (pkt 240).

musi liczyć się z pewnymi ograniczeniami w zakresie realizacji swej wolności religijnej (zaś w przypadku wyższego urzędnika cywilnego ograniczenia mogą sięgać nawet życia prywatnego).

W sprawie *Pitkevich przeciwko Rosji*⁶⁷ (dalej jako sprawa „*Pitkevich*”), skarżąca była sędzią sądu powszechnego w Rosji i jednocześnie należała do wspólnoty ewangelickiej⁶⁸. Dowody przedstawione przeciwko niej przez rząd Rosji wskazywały, że skarżąca m.in. publicznie modliła się podczas rozpraw sądowych, obiecywała niektórym stronom postępowania korzystny wynik sprawy, jeżeli przystąpią do wspólnoty, jak również krytykowała moralność niektórych stron postępowania. Trybunał uznał więc, że powodem określonych działań podjętych przeciwko skarżącej była jej – wyżej nakreślona – działalność, nie zaś sam fakt przynależności do określonej wspólnoty chrześcijańskiej. Uznać należy, że w niniejszej sprawie zachowanie skarżącej wykroczyło poza dopuszczalny zakres (biorąc pod uwagę m.in. fakt, że skarżąca była sędzią). W takim jednak razie warto przyrzeć się rozstrzygnięciu w innej sprawie. Trybunał nie stwierdził naruszenia zasad wolności religijnej w związku ze zwolnieniem pracownicy władz lokalnych (wspomniana powyżej Lilian Ladele będąca jedną ze skarżących w sprawie *Eweida*), która – będąc chrześcijanką – odmówiła (w związku z wyznawaną wiarą) rejestracji związków homoseksualnych. Takie ujęcie istoty wolności religijnej wydaje się przekreślać jej sferę zewnętrzną. Innymi słowy – zgodnie z podejściem Trybunału w przypadku Lilian Ladele – każdy może wierzyć (*forum internum*), ale to nie znaczy, że może zawsze stosować zasady wiary w życiu codziennym (*forum externum*). Lilian Ladele nie zamierzała przecież narzucać swojej wiary innym ludziom (jak miało to miejsce w przypadku skarżącej w sprawie *Pitkevich*). Oczekiwała natomiast ochrony przed narzucaniem jej przez inne osoby światopoglądu sprzecznego z jej wiarą. Podejście Trybunału w przypadku Lilian Ladele wydaje się przekreślać wolność religijną jako taką. Prowadzi ono bowiem do postawienia człowiekowi wierzącemu wymogu postępowania wbrew sobie i wbrew zasadom wyznawanej wiary.

Trybunał dopatrywał się natomiast naruszenia art. 9 EKPCz w przypadku zwolnienia kierowniczkę basenu w państwowej szkole zawodowej (członkini protestanckiej wspólnoty, która to wspólnota nie została zarejestrowana zgodnie z bułgarskimi wymogami, i przez to prowadzić musiała tajną działalność, będąc jednocześnie zwalczaną przez władze zarówno bezpośrednio za pomocą akcji policyjnych, jak i medialnie za pomocą kampanii społecznych)⁶⁹. ETPCz uznał, że zwolnienie było formalnie zgodne z wymogami prawa, a wynikało z braku kwalifikacji wymaganych na zajmowanym przez skarżącą stanowisku. Jednocześnie jednak Trybunał stwierdził, że realnym powodem zwolnienia skarżącej była wyznawana przez nią wiara i przynależność do zwalczanej przez państwo wspólnoty. ETPCz podniósł

67 Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 8 lutego 2001 r., nr skargi 47936/99, *Pitkevich przeciwko Rosji*.

68 Russian Union of Evangelical Christian Churches.

69 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 12 kwietnia 2007 r., nr skargi 52435/99, *Ivanova przeciwko Bułgarii*.

także, że nie przedstawiono dowodów na jakiegokolwiek uchybienia zawodowe skarżącej, a sama skarżąca nie prowadziła działalności prozelickiej w związku z wykonywaniem swych obowiązków. Warto natomiast zwrócić uwagę, że w przedmiotowej sprawie działanie skarżącej nie wychodziło poza *forum internum*.

5. SEKTOR PRYWATNY

Powyżej została przedstawiona problematyka korzystania z wolności religijnej przez pracowników zatrudnionych w sektorze publicznym (a także w przedsiębiorstwach realizujących usługi publiczne, które to przedsiębiorstwa – jak wspomniano – nie muszą należeć do sektora publicznego). W dalszej części nastąpi omówienie zagadnienia wolności religijnej pracowników z sektora pracodawców prywatnych (nieświadczących usług publicznych). Analiza zostanie dokonana z perspektywy przywoływanego już wyroku w sprawie *Eweida*. Poniżej zostaną przedstawione wywody Trybunału dotyczące skargi Eweidy i McFarlane'a, jako że ci właśnie skarżący pracowali w sektorze prywatnym.

Warto w pierwszej kolejności kilka słów poświęcić analizie prawoporównawczej dokonanej przez Trybunał w sprawie *Eweida*, w zakresie prawa i praktyki związanej z noszeniem symboli religijnych w miejscu pracy, w różnych krajach członkowskich Rady Europy. ETPCz ustalił mianowicie wówczas, że w większości tych państw noszenie odzieży religijnej lub symboli religijnych w miejscu pracy nie jest regulowane. Na Ukrainie, w Turcji i w niektórych kantonach Szwajcarii, noszenie odzieży religijnej lub symboli religijnych przez urzędników służby cywilnej i innych pracowników sektora publicznego jest zabronione, ale w zasadzie jest dozwolone w przypadku pracowników przedsiębiorstw prywatnych. W Belgii, Danii, Francji, Niemczech i Holandii sądy krajowe wyraźnie przyznały, przynajmniej co do zasady, pracodawcy prawo do nakładania na pracowników pewnych ograniczeń w zakresie noszenia przez nich symboli religijnych; jednak w żadnym z tych państw nie ma ustaw ani przepisów, które wyraźnie zezwalałyby na to pracodawcy. We Francji i w Niemczech obowiązuje ścisły zakaz noszenia symboli religijnych przez urzędników i pracowników państwowych, podczas gdy w pozostałych trzech krajach (Belgia, Dania i Holandia) podejście to jest bardziej elastyczne. Generalny zakaz noszenia odzieży religijnej lub symboli religijnych w sektorze prywatnym nie jest stosowany w żadnym państwie. Nawet w ustawodawstwie francuskim, aby ograniczenie takie było legalne, musi ono mieć uzasadniony cel, odnoszący się do norm sanitarnych, ochrony zdrowia i moralności, wiarygodności wizerunku firmy w oczach klienta, a także powinno być proporcjonalne.

W przypadku skargi Nadii Eweidy Trybunał uznał, że skarżąca poprzez noszenie krzyżyka w widocznym miejscu chciała dać świadectwo wiary chrześcijańskiej (*desire to bear witness to her Christian faith*), co stanowiło przejaw jej przekonań religijnych i jako takie (*as such*) pociągało za sobą ochronę wynikającą z art. 9 EKPCz. Trybunał uznał, że postępowanie linii lotniczych naruszało wolność religijną skarżącej zauważając jednocześnie, że tego naruszenia nie można przypisać bezpośrednio państwu. EKPCz upodmiotowiła jednostkę umożliwiając jej składanie skarg indywidualnych⁷⁰, jednak należy pamiętać, że Konwencja jest skuteczna w stosunkach wertykalnych, tj. przeciwko państwu, a nie w stosunkach horyzontalnych, tj. między jednostkami. Dlatego też Trybunał postanowił zbadać, czy naruszenie wolności religijnej skarżącej wiązało się z niewystarczającymi gwarancjami tej wolności w prawie krajowym. W prawie Zjednoczonego Królestwa brak było przepisów regulujących noszenie odzieży religijnej i symboli religijnych w miejscu pracy; podobnie jak w większości krajów członkowskich Rady Europy. Trybunał nie uznał więc, że brak tego typu specyficznych przepisów powoduje *a priori* niewystarczającą ochronę wolności religijnej (choć w niniejszym przypadku władze państwowe, w szczególności organy sądownicze, nie zapewniły odpowiedniej ochrony wolności religijnej, naruszając tym samym pozytywne obowiązki wynikające dla państwa z art. 9 EKPCz). Trybunał podniósł, że w niniejszej sprawie nie została osiągnięta właściwa równowaga (test proporcjonalności) pomiędzy wolnością religijną pracownika (prawo fundamentalne) a pragnieniem pracodawcy, aby projektować pewien wizerunek korporacyjny (*employer's wish to project a certain corporate image*). Jakkolwiek cel pracodawcy był, zdaniem Trybunału, uzasadniony, to jednak sądy krajowe nadały mu zbyt dużą wagę (ostatecznie spółka wycofała się z kwestionowanej polityki, co – według ETPCz – tylko potwierdza fakt, że wcześniejsze wymogi dotyczące ubioru nie miały istotnego znaczenia). Możliwość uewnętrznienia swoich przekonań religijnych ma bowiem – zdaniem Trybunału – zarówno znaczenie społeczne (zdrowe, demokratyczne społeczeństwo toleruje i wspiera pluralizm i różnorodność) jak i indywidualne (dla jednostki, która uczyniła wiarę istotną zasadą swego życia ważna jest możliwość ukazywania swej wiary innym). W kontekście znaczenia indywidualnego warto mieć na względzie także konieczność zapewnienia jednostce warunków do zachowania przez nią swej tożsamości⁷¹.

W sprawie skargi McFarlane'a Trybunał uznał, że choć odmowa prowadzenia terapii i poradnictwa dla par homoseksualnych stanowiła wyraz przekonań religijnych skarżącego, to jednak państwo zapewniło równowagę pomiędzy konkurencyjnymi interesami: wolnością religijną pracownika i polityką niedyskryminacji

70 L. Garlicki, *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. t. I. Komentarz do artykułów 1-18*, Warszawa 2010, s. 5.

71 A. Wróbel (red.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2019, s. 17.

72 Zob.: G. Szubtarski, *Możliwość rezygnacji z pracy jako gwarancja ochrony wolności religijnej pracownika? Specyfika wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu na tle dotychczasowego orzecznictwa strasburskiego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, t. 19 (2016), s. 168 i n.

odbiorców usług prowadzoną przez pracodawcę. W związku z tym nie doszło – zdaniem Trybunału – do naruszenia art. 9 EKPCz. Pomimo negatywnego rozstrzygnięcia wobec McFarlane’a należy mieć na uwadze, że podejście Trybunału w kontekście gwarancji wolności religijnej zostało nieco złagodzone w sprawie *Eweida*. Należy bowiem pamiętać, że wcześniej (jak we wspomnianej wyżej decyzji Komisji w sprawie *Konttinen*) stano na stanowisku, że ostateczną gwarancją ochrony wolności religijnej jest możliwość zwolnienia się pracownika z pracy⁷². W niniejszej sprawie ETPCz zauważył, że konieczne jest dokonanie oceny z perspektywy tego, czy została zapewniona równowaga między konkurencyjnymi interesami. Natomiast nadal prawa i wolności innych osób (np. polityka niedyskryminacji wobec odbiorców usług) mogą być okolicznościami przeważającymi nad wolnością religijną samej osoby zainteresowanej, co wydaje się ingerować wręcz w samą istotę wolności religijnej. Konstrukcja art. 9 ust. 2 EKPCz nie zakłada jednak automatycznego przeważania praw i wolności osób trzecich, ale ustanawia konieczność spełnienia testu proporcjonalności obok wymogu formalnego, tj. drogi ustawowej dla wprowadzenia ograniczeń.

W tym miejscu należy też przypomnieć, że dokument *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights* wskazuje, iż zasady dotyczące możliwości ograniczania noszenia symboli religijnych z uwagi na konieczność ochrony zdrowia i bezpieczeństwa na oddziale szpitalnym (skarga Shirley Chaplin w sprawie *Eweida*) mogą być stosowane także w szpitalach prywatnych. Czy to oznacza, że test proporcjonalności w takich sprawach jest już przesądzony? Zapewne nie, tym bardziej, że nawet w przedmiotowej sprawie jawi się on jako nie spełniony (o czym mowa była powyżej). Dodatkowo, co z wymogiem drogi ustawowej, na której konieczność zwraca uwagę art. 9 ust. 2 EKPCz? Okoliczności te powinny służyć jako argumenty w ewentualnych, kolejnych sprawach dotyczących konwencyjnej ochrony wolności religijnej pracownika.

6. PODSUMOWANIE

W tym miejscu przypomnieć warto część fragmentu Deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae* zaprezentowanego we wstępie: „władza cywilna, której właściwym celem jest troszczenie się o wspólne dobro doczesne, powinna uznawać życie religijne obywateli i sprzyjać mu, ale jeśli pozwala sobie kierować aktami religijnymi albo przeszkadzać im, to należy stwierdzić, iż przekracza wyznaczone dla niej granice”. Z opracowania niniejszego wynika jednak, że pracodawca może wywierać znaczący wpływ

na pracownika w zakresie możliwości korzystania przez niego z wolności religijnej (w zakresie *forum externum*). Nie można zgodzić się z tezą, że ochrona wolności religijnej pracownika jest zapewniona przez możliwość rezygnacji z pracy. Złagodzenie podejścia w sprawie *Eweida* nie rozwiązuje problemu, jakim jest potencjalność konfliktu pomiędzy interesami pracodawcy a wolnością religijną pracownika. Wręcz kreuje nowe wątpliwości, jako że okazuje się, że fundamentalna wolność (wolność religijna) może „przegrać” w konflikcie z interesami pracodawcy. Wolność wyznawania wiary może być także konfrontowana np. z ksenofobicznymi poglądami osób trzecich (co widać choćby na przykładzie – późniejszego w stosunku do wyroku w sprawie *Eweida* – rozstrzygnięcia w sprawie *Ebrahimian*). W przypadku sporów dotyczących wolności religijnej istotnym zagadnieniem pozostaje natomiast konieczność zapewnienia proporcjonalności ograniczeń, zwłaszcza w perspektywie faktu (o czym wspomniano wyżej), że wolność religijna jest zasadą, a jej ograniczenia stanowią wyjątki. Poprawnie przeprowadzony test proporcjonalności (w tym ujmujący także przebieg zdarzeń składających się na stan faktyczny, czego wagę widać choćby w przypadku Shirley Chaplin) może w istotny sposób przyczynić się do zapewnienia właściwej ochrony wolności religijnej; wolności tak istotnej zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i wspólnotowym⁷³.

73 M. Piechowiak, *Wolność religijna – aspekty filozoficznoprawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju”, z. 3 (1996), s. 20.

BIBLIOGRAFIA

MONOGRAFIE:

- » Brzozowski W., Krzywoń A., Wiącek M., *Prawa człowieka*, Warszawa 2019.
- » Cooter R., Ulen T., *Ekonomiczna analiza prawa*, Warszawa 2009.
- » de Melebranche N., *Traktat o moralności*, tłum. P. Rak, Kęty 2006.
- » Galbraith J.K., *Ekonomia w perspektywie. Krytyka historyczna*, tłum. W. i S. Rączkowsky, Warszawa 1992.
- » Grzegorzczak A., *Filozofia czasu próby*, Paryż 1979.
- » Harari Y.N., *Homo deus. Krótka historia jutra*, tłum. M. Romanek, Kraków 2018.
- » Jakimowicz W., *Publiczne prawa podmiotowe*, Zakamycze 2002.
- » Jan Paweł II, *Dziesięcioro przykazań*, Kraków 2012.
- » Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005.
- » Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie-Rozwój-Rozkład*, Londyn 1988.
- » Kucharczyk G., *Chrystofobia*, Warszawa 2020.
- » Kulbat W., *Wobec zagrożeń wiary*, Łódź 2017.
- » Lindenberg G., *Ludzkość poprawiona. Jak najbliższe lata zmienią świat, w którym żyjemy*, Kraków 2018.
- » Mezglewski A., Misztal H., Stanisław P., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011.
- » Olszewski H., Zmierzak M., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994.
- » Paprzycki R., *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015.
- » Pawłowicz Z., *Kościół i sekty w Polsce*, Gdańsk 1996.
- » Sagan S., Serzhanova V., *Nauka o państwie współczesnym*, Warszawa 2011.
- » Strittmatter K., *Chiny 5.0. Jak powstaje cyfrowa dyktatura*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2020.

ROZDZIAŁY W MONOGRAFIACH:

- » Milewski R., *Podstawowe pojęcia i przedmiot ekonomii*, [w:] *Podstawy ekonomii*, red. R. Milewski, Warszawa 1998.
- » Milewski R., *Współczesne systemy społeczno-gospodarcze*, [w:] *Podstawy ekonomii*, red. R. Milewski, Warszawa 1998.

PRACE REDAGOWANE:

- » Grudzień J., Jankowski H., Jaroszewski T.M., Wesołowski W. (red.), *Filozofia marksistowska*, Warszawa 1975.

- » Kożuch A., Kożuch B. (red.), *Usługi publiczne. Organizacja i zarządzanie*, Kraków 2011.

KOMENTARZE:

- » Garlicki L., *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. t. I. Komentarz do artykułów 1-18*, Warszawa 2010.
- » Szydło M., *Ustawa o gospodarce komunalnej. Komentarz*, Warszawa 2008.
- » Wróbel A. (red.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2019.

ARTYKUŁY:

- » Burgoński P., *Konflikt między równością a wolnością religijną w prawie pracy Unii Europejskiej*, „Przegląd Europejski”, nr 2 (2018).
- » Grzesiuk K., *Powstanie i ewolucja modelu homo economicus*, „Roczniki Ekonomii i Zarządzania”, nr 2 (2014).
- » Kącka K., *Geneza i źródła wolności religii w europejskiej przestrzeni politycznej i prawnej*, „Seminare. Poszukiwania naukowe”, t. 34 (2013).
- » Kruszyński R.J., *Odpowiedzialność naturalna człowieka*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica”, nr 74 (2015).
- » Michalak M., *Charakterystyka służby publicznej we Francji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G (Ius)”, nr 2 (2017).
- » Piechowiak M., *Wolność religijna – aspekty filozoficznoprawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju”, z. 3 (1996).
- » Szubtarski G., *Możliwość rezygnacji z pracy jako gwarancja ochrony wolności religijnej pracownika? Specyfika wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu na tle dotychczasowego orzecznictwa strasburskiego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, t. 19 (2016).

AKTY PRAWNE:

- » Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. U. UE. C. 2007. 303. 1).
- » Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Dz. U. 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.).
- » Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. 1977 r. Nr 38, poz. 167).

- » Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, http://www.unesco.pl/file-admin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf, dostęp: 27 kwietnia 2020.
- » Protokół nr 11 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczący przekształcenia mechanizmu kontrolnego ustanowionego przez Konwencję sporządzony w Strasburgu dnia 11 maja 1994 roku (Dz. U. 1998 r. Nr 147, poz. 962).

ENCYKLIKI:

- » Jan Paweł II, *Laborem Exercens*, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 2000.
- » Jan Paweł II, *Sollicitudo rei socialis*, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 2000.

WYROKI:

- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 12 kwietnia 2007 r., nr skargi 52435/99, *Ivanova przeciwko Bułgarii*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 13 kwietnia 2006 r., nr skargi 55170/00, *Kosteski przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 stycznia 2013 r., numery skarg: 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10, *Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 2 lutego 2016 r., nr skargi 18650/05, *Sodan przeciwko Turcji*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 25 kwietnia 1978 r., nr skargi 5856/72, *Tyrer przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 25 lutego 1982 r., numery skarg: 7511/76, 7743/76, *Campbell i Cosans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 25 maja 1993 r., nr skargi 14307/88, *Kokkinakis przeciwko Grecji*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 26 listopada 2015 r., nr skargi 64846/11, *Ebrahimian przeciwko Francji*.
- » Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 27 lipca 2018 r., II OSK 2217/16, CBOSA.

DECYZJE:

- » Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 lutego 2001 r., nr skargi 42393/98, *Dahlab przeciwko Szwajcarii*.

- » Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 września 2007 r., nr skargi 32166/05, *Dautaj przeciwko Szwajcarii*.
- » Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 stycznia 2006 r., nr skargi 65500/01, *Kurtulmuş przeciwko Turcji*.
- » Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 8 lutego 2001 r., nr skargi 47936/99, *Pitkevich przeciwko Rosji*.
- » Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 12 marca 1981 r., nr skargi 8160/78, *X. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.
- » Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 3 grudnia 1996 r., nr skargi 24949/94, *Konttinen przeciwko Finlandii*.
- » Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 9 kwietnia 1997 r., nr skargi 29107/95, *Stedman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

POZOSTAŁE:

- » Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/168-deklaracja-o-wolnosci-religijnej-dignitatis-humanae.html>, dostęp: 27 kwietnia 2020.
- » Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf, dostęp: 29 kwietnia 2020.
- » Internetowa encyklopedia PWN, Kapitalizm, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kapitalizm;3920039.html>, dostęp: 27 kwietnia 2020.

ABSTRAKT

Artykuł dotyczy zagadnienia wolności religijnej w perspektywie relacji pracownik-pracodawca. Omawia istotne orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka dotyczące wolności religijnej w miejscu pracy, ukazując często subtelne różnice w podejściu orzeczniczym, zależne choćby od tego, czy pracownik jest zatrudniony w sektorze publicznym czy prywatnym. Skupia się jednak nie tylko na zagadnieniach szczegółowych, ale wprowadza do dyskursu istotne elementy natury ogólnej. Analizując normatywną konstrukcję (wolność myśli, sumienia i wyznania), ukazuje stan, w którym ta sama wolność może chronić zarówno działania religijne, jak i areligijne czy wręcz antyreligijne. Wskazuje również na możliwą konfrontację wartości transcendentnych (wynikających z wolności religijnej) z doczesnymi (często zwyczajnie majątkowymi), przedstawiając argumenty umożliwiające obronę tych pierwszych.

ABSTRACT

The article deals with the issue of religious freedom from the perspective of the employee-employer relationship. It discusses the important rulings of the European Court of Human Rights on religious freedom in the workplace, often showing subtle differences in a judiciary approach, depending on whether the employee is employed in the public or private sector. However, it focuses not only on specific issues, but introduces some important general elements to the discourse. By analyzing the normative structure (freedom of thought, conscience and religion), it shows a position in which the same freedom can protect both religious and non-religious activities, or even anti-religious activities. It also indicates the possible confrontation of transcendent values (resulting from religious freedom) with temporal ones (which are often simply property interests), presenting arguments enabling the defense of the former.

SŁOWA KLUCZOWE

wolność religijna, prawa człowieka, prawo pracy, Europejska Konwencja Praw Człowieka, Europejski Trybunał Praw Człowieka

KEYWORDS

freedom of religion, human rights, labour law, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights